

Emilia Rekosz-Cebula ■

KRYMINOLOGIA FEMINISTYCZNA

1. Uwagi wstępne

W latach sześćdziesiątych XX wieku, kiedy zaczęły pojawiać się pierwsze pytania o miejsce kobiet w kryminologii, nauka o przestępczości miała już prawie sto lat. Perspektywa feministyczna, z inspiracji której pytania te powstały, dopiero zaczęła się formułować. Od tego czasu w naukach kryminologicznych można mówić o istnieniu alternatywnego sposobu badania przestępczości, który czerpiąc z rozwijającej się perspektywy feministycznej i poddając jej ustalenia kryminologicznym interpretacjom, przybrał formę kryminologii feministycznej, nowej poddziedziny w naukach kryminologicznych.

Pytanie o miejsce kobiet w kryminologii nie oznacza, że o kobietach w kryminologii na poziomie teorii i empirii nikt nie pisał. Jest to pytanie rozpoczynające krytyczną analizę tego, w jaki sposób badania na ich temat były prowadzone oraz jaki obraz kobiet na ich podstawie był w literaturze przedstawiany. Pytanie o miejsce kobiet w kryminologii było początkiem kolejnych pytań, w których centralną kategorią analityczną stała się płeć społeczno-kulturowa. Były one odzwierciedleniem pytań o obecność kobiet w różnych dziedzinach nauk o człowieku i obszarach życia społecznego¹.

Przez okres minionych kilkudziesięciu lat kryminologia feministyczna bywała zarówno źródłem nadziei na wyjaśnienie różnic w przestępczości kobiet i mężczyzn, jak i obiektem pobłażliwej krytyki. Przeszła przy tym wiele zmian. Pojawiały się różne jej odmiany, nowe obszary badawcze oraz dyskusje o założeniach metodologicznych i teoretycznych. Wydarzyło się w niej tak wiele, że w kryminologicznym

¹ A.V. D'Unger, *Feminist theories of criminal behaviour*, w: R.A. Wright, J.M. Miller (red.), *Encyclopedia of Criminology*, Routledge, New York, London 2005, s. 559.

świecie nie sposób przejść obok niej obojętnie. Pomimo tego (oraz pomimo szerokiej literatury anglojęzycznej) w Polsce brakuje jak do tej pory monograficznego opracowania na temat kryminologii feministycznej.

Zakres materiału, który można zgromadzić na temat perspektywy feministycznej w kryminologii jest tak duży, że trudno wyobrazić sobie przedstawienie wszystkich informacji, jakie jej dotyczą. Próba umieszczenia najważniejszych ustaleń na jej temat w jednym artykule wiąże się z potrzebą dokonania selekcji zagadnień. Wybrałam te, które moim zdaniem w najpełniejszy sposób oddają nie tylko najważniejsze założenia poznawcze i metodologiczne kryminologii feministycznej, ale również specyfikę odróżniającą ją od innych teoretycznych możliwości wyjaśniania i poznawania przestępczości.

Kolejność przedstawienia zagadnień została przeze mnie ustalona tak, aby każdy następny element w jak największym stopniu wywodził się z poprzedniego, co stanowi swoistą piramidę informacji. Rozpaczynam od założeń teoretycznych i metodologicznych. Są one moim zdaniem wyjściową bazą najważniejszych pojęć i ustaleń, niezbędnych, by zrozumieć i móc opisać pozostałe elementy. Następnie, podając przykładowe obszary badawcze w kryminologii feministycznej, przechodzę do przedstawienia podziałów, jakie w niej zaszły, by na końcu, pytając o status naukowy kryminologii feministycznej, zastanowić się nad jej przyszłością.

Najtrudniejszym elementem tej układanki jest definicja kryminologii feministycznej. W literaturze nie ma powszechnej zgody, czym ona jest, a nawet pojawiają się wątpliwości, czy w ogóle istnieje lub istnieć powinna². Pozostawiając poza wątpliwością jej obecność w kryminologii, chciałabym o możliwych definicjach kryminologii feministycznej powiedzieć na końcu. Proponuję również, aby spojrzeć na definicję kryminologii feministycznej jak na sumę przedstawionych w tym artykule elementów: założeń teoretycznych i metodologicznych, obszarów badawczych, jakie za jej pomocą są eksplorowane oraz zróżnicowanych form, jakie przybiera, czerpiąc z różnych dziedzin feminizmu. W końcu, kształt definicji zależeć będzie także od tego, jaki status w kryminologii jej nadamy oraz jaką przyszłość przed nią widzimy.

Niniejszy artykuł jest propozycją przewodnika, dzięki któremu można poruszać się po kryminologii feministycznej. Nie jest więc jego celem przedstawienie pełnej charakterystyki myślenia feministycznego w kryminologii, co byłoby celem nierealnym w granicach, jakie stawia artykuł. Jest on natomiast zaproszeniem do dyskusji na temat teoretycznych i metodologicznych podstaw kryminologii feministycznej.

² L. Gelsthorpe, *Feminism and criminology*, w: M. Maguire, R. Morgan, R. Reiner (red.), *The Oxford Handbook of Criminology*, Oxford University Press, Oxford–New York 2002, s. 112; T. Newburn, *Criminology*, Willan Pub., Cullompton–Portland 2007, s. 305.

Pierwsze publikacje uwzględniające nowe podejście do płci i przestępczości, wskazujące na panujący w kryminologii andropocentryzm, pochodzą z lat sześćdziesiątych³. Od tego momentu ukazały się niezliczone artykuły i opracowania na temat płci i przestępczości oraz o teoretycznych i empirycznych możliwościach zastosowania perspektywy feministycznej składającej się na kryminologię feministyczną⁴.

W Polsce pierwsze wzmianki o istnieniu kryminologii feministycznej znalazłam dopiero w latach dziewięćdziesiątych (artykuł w „Archiwum Kryminologii” z 1997 r.⁵). Nie oznacza to jednak, że nie było w polskiej kryminologii żadnych treści związanych z płcią i przestępczością, zarówno na poziomie teorii, jak i badań. Warto choćby wspomnieć o anglojęzycznym artykule Moniki Płatek na temat przyczyn braku zainteresowania perspektywą feministyczną w polskiej kryminologii⁶, teoretycznych rozważaniach Janiny Błachut na gruncie karania kobiet i mężczyzn, w których pojawia się perspektywa feministyczno-marksistowska⁷ czy o artykule Danuty Pleńskiej, która nawiązując do teorii poczucia nierówności Leszka Lernella dokonuje ciekawej analizy sytuacji kobiet i ich przestępczej aktywności⁸.

Od lat dwutysięcznych trudno o polską publikację dotyczącą przestępczości kobiet, płci i przestępczości, teorii kryminologicznych, która nie zawierałaby choćby krótkiej informacji o istnieniu kryminologii feministycznej. To, czego w Polsce, pomimo rosnącego zainteresowania myśleniem feministycznym w naukach o przestęp-

³ N.H. Rafter, F. Heidensohn, *Introduction: The development of feminist perspectives of crime*, w: *International Feminist Perspectives in Criminology*, Open University Press, Buckingham-Philadelphia 1995, s. 5. Do pionierskich tekstów feministycznych w kryminologii autorki zaliczyły artykuły Marie-Andree Bertranda z 1967 r., Frances Heidensohn z 1968 oraz Dorie Klein z 1973 r.

⁴ Bibliografie kluczowych artykułów i książek sięgają setek opracowań, które w większości nie są dostępne w Polsce. Warto również wspomnieć o wydawanym od 2006 r. kwartalniku, który zarówno w tytule, jak i treści został jej całkowicie poświęcony. Duży stopień zróżnicowania tematyki publikowanych w niej artykułów jest dobrą egzemplifikacją wielości i różnorodności obszarów, w których feministyczny sposób myślenia się pojawia. To, co wspólne, to kategoria płci, różnicująca sytuacje sprawców, ofiar, jak i wyznaczająca nowe, metodologiczne podejście do przestępczości. Warto również wspomnieć o pierwszej książce *Feminist Criminology* autorstwa Claire M. Renzetti, która nakładem Routledge ukazała się w 2013 r. Kluczowymi i pionierskimi publikacjami, wielokrotnie już opisanymi w polskich opracowaniach na temat przestępczości kobiet, były opracowania Fredy Adler i Rity Simon z 1975 r. oraz C. Smart z 1976 r.

⁵ H.J. Schneider, *Przyczyny przestępczości. Nowe aspekty międzynarodowej dyskusji o teoriach kryminologicznych*, „Archiwum Kryminologii” 1997–1998, t. XXIII–XXIV. Kiedy w 2007 r. po raz pierwszy zetknęłam się z kryminologią feministyczną, polska wersja wyszukiwarki Google nie zawierała jeszcze takiego hasła.

⁶ M. Płatek, *What is like for women: Criminology in Poland and Eastern Europe*, w: *International Feminist Perspectives in Criminology...*

⁷ J. Błachut, *Sądowy wymiar kary wobec kobiet*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków 1988, s. 16.

⁸ D. Pleńska, *Przestępczość kobiet a teoria poczucia nierówności*, „Studia Iuridica” 1978, t. 8.

czości, brakuje, to prób jej zastosowania w realizowanych badaniach. Moim zdaniem może to wynikać z dwóch powodów ściśle ze sobą powiązanych. Po pierwsze, to właśnie metodologia wydaje się być najsłabszym, bo najmniej opisanym ogniwem kryminologii feministycznej. A po drugie, znaczenie może mieć również dominacja tradycyjnych badań kryminologicznych w nurcie pozytywistycznym, z krytyki której sama kryminologia feministyczna powstała.

2. Założenia teoretyczne

Założenia teoretyczne i metodologiczne kryminologii feministycznej wywodzą się ściśle z perspektywy feministycznej w naukach społecznych. Dotyczą one wizji człowieka i płci jako kluczowej cechy konstruującej jego funkcjonowanie, wizji społeczeństwa, jak i celu podejmowanych badań. Pojęcia płci społeczno-kulturowej, patriarchalnej wizji społeczeństwa, znaczenia kontroli nieformalnej dotyczącej kobiecości i męskości nie zostały wymyślone przez przedstawicieli kryminologii feministycznej. Choć uwaga ta wydaje się oczywista, jest moim zdaniem niezbędna, aby zrozumieć, dlaczego u podstaw teorii i empirii kryminologii feministycznej leżą pojęcia i założenia, które – jak poniżej wskazuję – pochodzą spoza kryminologii. Zostały one wchłonięte do badań przestępczości, dzięki czemu zyskały dodatkowe znaczenie. Można, moim zdaniem, mówić o istnieniu pewnej kryminologicznej interpretacji podstawowych założeń perspektywy feministycznej.

Pomimo tego, że w ramach rozwoju myślenia feministycznego w kryminologii powstało wiele różnych możliwości teoretycznego i empirycznego wyjaśniania przestępczości i innych zjawisk patologicznych, o czym będę jeszcze wspominać, można mówić o w miarę wspólnym źródle założeń epistemologicznych. O ich powszechności w różnych nurtach i odmianach świadczy choćby fakt, że są one przedstawiane w większości publikacji, które kryminologii feministycznej dotyczą.

Najczęściej przytaczane w literaturze założenia teoretyczne kryminologii feministycznej zostały opisane przez K. Daly i M. Chesney-Lind: (1) gender⁹ nie jest czymś oczywistym, naturalnym i niezmiennym, jest wynikiem społecznych,

⁹ Kategoria gender pojawiła się w latach siedemdziesiątych. W większości publikacji za autorkę, która wprowadziła rozróżnienie na płć biologiczną i społeczno-kulturową uważa się Anne Oakley. Ale można również spotkać się z poglądem, że pierwszym, który o tym wspominał, choć na gruncie psychologii, był Robert Stoller (taką opinię przedstawia Harriet Bradley w *Płci* z 2008 r.). Można by się również dopatrywać pochodzenia pojęcia *gender* z francuskiego słowa *genre*, wprowadzonego przez Johna Money w ramach zajmowania się przypadkiem dzieci interseksualnych – dla rozróżnienia biologicznych cech płci i składników psychologicznych tożsamości płciowych (wspomina o tym Ilana Lowy w książce *Okowy rodzaju. męskość, kobiecość, nierówność* z 2012 r.).

historycznych i kulturowych uwarunkowań; (2) gender i relacje między płciami wyznaczają życie społeczne i charakter instytucji społecznych; (3) relacje pomiędzy kobiecością a męskością nie są symetrycznie rozłożone w społeczeństwie, praktycznie we wszystkich sferach panuje męska dominacja; (4) dotychczasowa wiedza była tworzona z męskiego punktu widzenia, a budowanie wiedzy jest upłciowione; (5) kobiety powinny być w centrum zainteresowania w takim samym stopniu jak mężczyźni, a na pewno nie powinny być marginalnym zagadnieniem w naukach społecznych, w tym w kryminologii¹⁰.

Istotne założenia przedstawia – za J.M. Pollock – Krzysztof Biel w książce *Przestępczość dziewcząt*: (1) istnieje potrzeba studiowania kwestii kobiet, ale bez porównywania ich do mężczyzn i bez traktowania mężczyzn jako normy, a kobiet jako innych; (2) kobiety należy uważać za grupę heterogeniczną, a nie homogeniczną, gdyż takie czynniki jak klasa, rasa czy tożsamość etniczna także mają wpływ na życie kobiet. Analizy myśli feministycznej doprowadziły do dekonstrukcji przekonania o samych kobietach, wskazując na fakt, że ich życie może przybierać bardzo różne formy; (3) definicje przestępczości opierają się bardzo mocno na strukturze klasowej; (4) jeśli myśl kryminologiczna nie jest nauką neutralną, to jej wersja prawdy o przestępczości kobiet jest tylko jedną z wersji, którą należy brać pod uwagę¹¹.

Powyższe założenia teoretyczne podkreślają znaczenie płci w wyjaśnianiu wszelkich form przestępczości. Przyjmuje się w kryminologii feministycznej, że płeć, która powinna znaleźć się w centrum badań kryminologicznych, wpływa nie tylko na relacje pomiędzy kobietami i mężczyznami, kobiecością i męskością, ale również na budowanie wiedzy, która powinna w takim samym stopniu powstawać na bazie badania kobiet, jak i mężczyzn¹².

3. Założenia metodologiczne

Podstawą odróżnienia feministycznego myślenia od innych działów kryminologii, obok założeń teoretycznych, mogą być również postulaty metodologiczne. Mogą, gdyż ich wskazanie i opisanie jest najtrudniejszym fragmentem układanki, jaką jest charakterystyka kryminologii feministycznej. Metodologiczne założenia, które poniżej przedstawiam są wynikiem połączenia wskazówek, o których można przeczytać w tekstach należących do kryminologii feministycznej oraz

¹⁰ A.V. D'Unger, op. cit., s. 562.

¹¹ K. Biel, *Przestępczość dziewcząt: rodzaje i uwarunkowania*, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna Ignatianum, Wydawnictwo WAM, Kraków 2008, s. 185.

¹² J.B. Helfgott, *Criminal Behavior: Theories, Typologies and Criminal Justice*, Sage, Los Angeles 2008, s. 72.

założeń składających się na feministyczną orientację metodologiczną w naukach o człowieku.

Z publikacji kryminologicznych można wyczytać trzy podstawowe wnioski, stanowiące jednocześnie zasady prowadzenia badań w nurcie kryminologii feministycznej: większe znaczenie badań jakościowych, ale bez wykluczania badań ilościowych; preferowanie metod biograficznych i narracyjnych oraz zwrócenie szczególnej uwagi na analizę dyskursu (na przykładzie jakościowej analizy treści różnych przekazów i źródeł – naukowych jak i potocznych)¹³.

L. Gelsthorpe zaproponowała w 1990 r. cztery główne tematy w debacie na temat metodologicznych założeń kryminologii feministycznej. Pierwszym jest dobór zagadnień (*choice of topic*), które pozwalając na analizę opresji kobiet, umożliwią w rezultacie jej zakończenie. Drugim, dobór najbardziej adekwatnych metod badawczych, w których dominuje metodologia badań jakościowych (*choice of research method*). Trzecim jest relacja pomiędzy badaczami a badanymi. Dotyczy on postulatów zrównania pozycji obu stron procesu badawczego oraz zerwanie z dominującą, opartą na władzy i kontroli, pozycją badaczy względem badanych osób. Czwartym natomiast – włączenie indywidualnych doświadczeń badaczy w proces badawczy (*reflexivity*)¹⁴.

Celem tak zakreślanych reguł prowadzenia badań jest zbliżenie się w jak największym stopniu do rzeczywistego świata osób, które są przedmiotem, a raczej podmiotem analiz kryminologicznych, sprawców i ofiar przede wszystkim. Efektem prowadzenia badań jest nie tylko gromadzenie wiedzy, ale przede wszystkim wpływanie na zmiany społeczne (*policy and action*)¹⁵. To zwrócenie się ku respondentom, zrównanie się z nimi oraz prowadzenie badań zaangażowanych społecznie, wiąże się ściśle z postulatami badawczymi perspektywy feministycznej w naukach społecznych. Głównych ich przykładem są postulaty metodologiczne zaproponowane przez M. Mias, przytaczane zarówno na gruncie kryminologii, jak i socjologii i pedagogiki¹⁶.

¹³ T. Newburn, op. cit., s. 313; C. Renzetti, op. cit., s. 11–13; M. Chesney-Lind, M. Morash, *Transformative feminist criminology: A critical re-thinking of a discipline*, „Critical Criminology” 2013, nr 21, s. 294.

¹⁴ L. Gelsthorpe, *Feminist methodologies in criminology: a new approach or old wine in new bottles?*, w: *Feminist Perspectives in Criminology*, Open University Press, Philadelphia 1990; T. Newburn, op. cit., s. 313–314; J. Flavin, *Feminism for the mainstream criminologist. An invitation*, „Journal of Criminal Justice” 2001, nr 29, s. 277–278.

¹⁵ Ibidem, s. 280.

¹⁶ E. Gontarczyk, *Rozwój studiów feministycznych – tworzenie zasad metodologicznych*, w: Z. Gorkczyńska, S. Kruszyńska, I. Zakidalska (red.), *Płeć, kobieta, feminizm*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1997, s. 62.

Pierwszy z nich to świadoma stronniczość, oznaczająca częściową identyfikację z przedmiotem badania, która powinna zastąpić postulat neutralnych badań, wolnych od wartościowania. Wyrasta ona ze sprzeciwu wobec pozornie obiektywnej i obojętnej „wiedzy obserwatora”, charakterystycznej dla tradycyjnie uprawianej nauki. Z założenia powinna pozwolić na zbudowanie krytycznego i dialektycznego dystansu pomiędzy badaczami i badanymi osobami.

Drugi postulat dotyczy budowania wiedzy, która powinna być wykorzystana dla i w imię badanych osób. Badacz nie powinien narzucać badanym osobom swoich definicji dotyczących rzeczywistości, może korzystać tylko z takich metod, które nie spowodują dodatkowych opresji. Idealną sytuacją badawczą jest ta, w której badana osoba włącza się do procesu badawczego jako aktywny podmiot.

Aktywne uczestnictwo w działaniach ruchu kobiet i w walce na rzecz emancypacji kobiet to trzeci postulat, który – moim zdaniem – może przybrać w kryminologii formę zaangażowania w przygotowanie skutecznych programów przeciwko przemocy wobec kobiet. Według M. Mias badanie sytuacji kobiet to nie ćwiczenie akademickie, lecz strategia edukacyjna zmierzająca do poprawy sytuacji kobiet, jak i innych opresjonowanych grup. Zmiana społeczna musi stać się punktem wyjścia poszukiwań naukowych w feminizmie. M. Mias proponuje, aby postulat ten poszerzyć o założenie, że badania powinny stać się procesem pozyskiwania krytycznej świadomości zarówno dla podmiotu, jak i przedmiotu badań.

Tak jak w przypadku założeń teoretycznych, można zadać pytanie, jak tak ogólne i nieodnoszące się do kryminologii założenia można przekuć w postulaty badań prowadzonych również nad przestępczością? Nie można nie zauważyć, że odnoszą się one przede wszystkim do kobiet oraz że są ściśle powiązane nie tylko z nauką, ale również działaniem na rzecz kobiet, co jest utożsamiane z feminizmem, a więc ideologią.

4. Obszary działań w kryminologii feministycznej

Obszary eksploracji feministycznej w kryminologii wynikają z krytycznej analizy dotychczasowych ustaleń kryminologicznych na temat kobiet oraz braku wystarczającej refleksji na temat płci w dotychczasowej kryminologii (*gender gap*).

Przygotowując ich kolejność zdecydowałam się uwzględnić ustalenia S. Harding dotyczące rozwoju myślenia feministycznego w kryminologii. Według niej można mówić o trzech fazach rozwoju kryminologii feministycznej¹⁷. Pierwsza,

¹⁷ Typologia S. Harding jest przytaczana w wielu publikacjach dotyczących kryminologii feministycznej, m.in. C. Smart, *Law, Crime and Sexuality: Essays in Feminism*, Sage, London–Thousand Oaks, Calif. 1995, s. 4–9; K. Biel, op. cit., s. 178–180; Lorraine Gelsthorpe rozpatruje

określona jako feministyczny empiryzm, była widoczna przede wszystkim w pierwszych latach badań feministycznych w kryminologii (lata 70. XX wieku). Ich głównym celem było wykazanie, że kobiety były dotychczas pomijane w kryminologii. W ramach feministycznego empiryzmu badacze podkreślali, że badania nad przyczynami przestępczości kobiet powinny być w większym stopniu włączane do badań kryminologicznych. Ich zdaniem ignorowanie tej wiedzy było wynikiem panującego w nauce seksizmu¹⁸. Wiedza kryminologiczna powinna być uzupełniona o szczegółowe analizy doświadczeń wiktymizacyjnych kobiet. Jest to faza, w której nie ma odrębnej metodologii, a podstawą badań są tradycyjne metody badań socjologicznych. Z czasem feministyczny empiryzm spotkał się z zarzutami o kontynuowanie traktowania mężczyzny jako normy i podmiotu uniwersalnego, do którego porównuje się wszystkich innych, w tym kobiety.

Z krytyki pierwszej fazy, ale również w związku z postępującym uzupełnianiem wiedzy o kobietach jako przestępczyniach i ofiarach, wyłania się od lat 80. XX wieku faza druga – feministyczny punkt widzenia. Opiera się ona na założeniu, że zrozumienie sytuacji kobiet wymaga patrzenia na świat z kobiecej perspektywy, oraz umiejscowienia kobiet w centrum badań kryminologicznych.

Trzecia faza – feminizm postmodernistyczny (określany przez L. Gelsthorpe jako feministyczna dekonstrukcja) – wyrosła z przekonania o pluralizmie wiedzy i odrzuceniu przekonania esencjonalizmu, że różnice między kobietami i mężczyznami są wrodzone, a nie kształtowane społecznie. Od lat 90. XX wieku inspirowane dyskusje nad kluczowymi pojęciami, które mogą być przydatne do wyjaśniania zjawiska przestępczości, takimi jak kobiecość, męskość, płeć, przestępstwo¹⁹.

Pierwszymi obszarami eksploracji feministycznej były teorie kryminologiczne. W próbie zweryfikowania, czy klasyczne teorie, które o kobietach nie wspominały, mogą być przydatne do zrozumienia przestępczości kobiet, należy poszukiwać początków myślenia feministycznego w kryminologii. Przybierał on

powyższe fazy w ramach heglowskiej dialektyki: tezy, antytezy i syntezy. Na tezę składa się krytyka tradycyjnej – a więc jak wynika z tej krytyki – męskiej kryminologii, na antytezę – dekonstrukcja dominujących w głównym nurcie pojęć przestępstwa i przestępczości oraz na syntezę – rekonstrukcja adekwatnych teoretycznych założeń kryminologii. L. Gelsthorpe, *Feminism...*, s. 124.

¹⁸ R. Watts, J. Bessaant, R. Hill, *International Criminology. A Critical Introduction*, Routledge, London–New York 2008, s. 87.

¹⁹ Nie sposób nie zauważyć analogii faz rozwoju kryminologii feministycznej z fazami rozwoju myślenia feministycznego tak w ogóle, które w literaturze socjologicznej, na bazie rozróżniania płci biologicznej i społeczno-kulturowej, zostały zaproponowane przez Margrit Eichler: skupienie się na kobietach, skupienie się na rolach płci, rozwój feministycznego podejścia, skupienie się na zagadnieniach epistemologicznych. E. Gontarczyk, *Kobiecość i męskość jako kategorie społeczno-kulturowe w studiach feministycznych: perspektywa socjologiczno-pedagogiczna*, Wydawnictwo Eruditus, Poznań 1995, s. 33.

formę ciekawych analiz klasycznych teorii kryminologicznych, takich jak teoria R. Mertona, E. Sutherlanda, z których wynika, że w większości nie dotyczą one – wbrew założeniom – przestępczości tak w ogóle, ale przestępczości mężczyzn, gdyż właśnie na podstawie badań dotyczących mężczyzn powstały²⁰. Nawet gdy w kryminologii pojawiały się nowe, krytyczne nurty myślenia o przestępczości, wychodzące poza tradycyjne pozytywistyczne, lombrozzańskie pytania o przyczyny oraz projekty badawcze realizowane na rzecz administracji państwowych, zmierzające do ujmowania przestępczości w kontekście społecznych, politycznych, ekonomicznych i kulturowych relacji, o kobietach nadal milczano²¹.

Obok weryfikacji teorii kryminologicznych, nastąpiła również krytyczna analiza istniejących teorii i koncepcji pod kątem tego, jaki obraz przestępczyni się z nich wyłania. Z przedstawianych w literaturze analiz, zapoczątkowanych przez Carol Smart, już w 1976 r. wynika, że nie tylko niewiele uwagi autorzy poświęcali kobiecej aktywności przestępczej, ale również, jeśli już na nią zwracali uwagę, skupiali się jedynie na pozytywistycznie ujmowanych nieprawidłowych cechach przestępczyni (niezależnie od rozwoju myślenia kryminologicznego na temat przestępców mężczyzn w stronę socjologicznych i krytycznych analiz).

Zdaniem innej czołowej autorki feministycznej, L. Gelsthorpe, kobiety w tradycyjnej kryminologii były przedstawiane za pomocą stereotypowych cech psychologicznych i biologicznych²². Podczas gdy przestępcy w ramach nowych teorii kryminologicznych byli opisywani w kontekście społecznej konstrukcji przestępstwa czy kontroli społecznej, przestępczynie nadal były przedstawiane, zgodnie ze stereotypami płci, jako pasywne matki w sferze domowej. Wspomina ona również o konsekwencjach pozytywistycznego podejścia do kobiet, którymi są tendencje do terapeutycznego i medycznego podejścia w wykonywaniu wobec nich kary²³. Inne, to dyskryminacyjne praktyki w ramach sądowego wymiaru kary, w których kobiety są uznawane za podwójnie winne: nie tylko złamanie normy prawa karnego, ale również normy społecznej, odnoszącej się do obowiązujących je wzorów kobiecości²⁴.

²⁰ Wnioski z krytycznej analizy teorii kryminologicznych zostały już kilkakrotnie omówione w Polsce. Dlatego w niniejszym artykule pomijam szczegóły z tym związane, m.in. D. Woźniakowska-Fajst, *Nieletnie, niegrzeczne, niebezpieczne, niegroźne?*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2010, s. 118 i n.; A. Walsh, L. Ellis, *Criminology*, SAGE Publications, Los Angeles 2007, s. 154–155.

²¹ L. Gelsthorpe, *Feminism...*, s. 116; R. Watts, J. Bessaant, R. Hill, op. cit., s. 86.

²² F. Heidensohn, M. Silvestri, *Gender and crime*, w: M. Maguire, R. Morgan, R. Reiner (red.), *The Oxford Handbook of Criminology*, Oxford University Press, Oxford 2007, s. 336. Podobnie, C. Smart, op. cit., s. 26.

²³ L. Gelsthorpe, *Feminism...*, s. 116; L. Gelsthorpe, *Women, crime and control*, „Criminology & Criminal Justice” 2010, t. 10, nr 4, s. 380.

²⁴ R. Watts, J. Bessaant, R. Hill, op. cit., s. 87.

Krytyce teorii zaczęła towarzyszyć również krytyka funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości, w której doszukiwano się dyskryminacyjnych praktyk ze względu na płeć. Feministyczne badaczki i badacze postrzegali wymiar sprawiedliwości jako projekt polityczny, który ma swój udział w podtrzymywaniu nierówności płci w społeczeństwie (koncepcja podwójnych standardów)²⁵.

Kolejnymi obszarami wynikającymi z wniosków płynących z nieudanych prób generalizacji były badania uzupełniające kryminologię o wiedzę dotyczącą kobiet. Prowadzone w ramach tradycyjnych badań socjologicznych i kryminologicznych, zmierzały do zdobycia jak najpełniejszej wiedzy na temat kobiet jako sprawczyń, ofiar, a także kobiet zatrudnionych w wymiarze sprawiedliwości²⁶. Do tej grupy dziedzin zaliczałabym również zagadnienia związane z (męską) przemocą wobec kobiet²⁷ oraz reakcje instytucji formalnych wobec zachowań dewiacyjnych dziewcząt i chłopców²⁸.

Wyczerpując zapotrzebowanie na wiedzę o kobietach, które w pewnym sensie wpisywały się w opisany przez S. Harding feministyczny empiryzm, kryminologia feministyczna rozszerzyła swoje zainteresowanie o porównanie kobiet z mężczyznami w kontekście ich przestępczej aktywności i reakcji na nią. Obszary te przybrały formę kilku głównych pól badawczych, które przedstawiam poniżej.

Pierwszy z nich dotyczy proporcjonalnego udziału w przestępczości ze względu na płeć (poszukiwanie odpowiedzi na pytanie, jakie są podstawowe różnice pomiędzy przestępczością kobiecą i męską i z czego one wynikają – *gender ratio of crime*). Drugi, to społeczny kontekst przestępstw popełnianych przez kobiety (*gendered crime*). Trzecim obszarem jest poszukiwanie przyczyn przestępczości

²⁵ L. Gelsthorpe, *Feminism...*, s. 118.

²⁶ Według A. Walsh i L. Ellis badania uzupełniające wiedzę kryminologiczną o pełniejsze informacje o kobietach były głównie skupione wokół zagadnienia socjalizacji oraz zmian w sytuacji kobiet i mężczyzn, do których doszło pod wpływem ruchów emancypacyjnych (hipotezy maskulinistyczne oraz emancypacyjne). Do czołowych badaczek w tym zakresie zaliczają oni: F. Adler i R. Simon – zob. A. Walsh, L. Ellis, op. cit., s. 156. Koncepcje F. Adler i R. Simon zostały już w Polsce opisane szczegółowo, m.in. J. Błachut, *Niektóre koncepcje kryminologiczne a przestępczość kobiet*, „Archiwum Kryminologii” 1989, t. XVI, s. 211–235, pomijam więc ich opis.

²⁷ T. Newburn przedstawia w swoim podręczniku kryminologii koncepcję feministycznej wiktymologii – T. Newburn, op. cit., s. 314.

²⁸ Zdaniem feministycznych badaczek i badaczy sytuacja nieletnich dziewcząt i chłopców, którzy znajdują się w polu zainteresowania wymiaru sprawiedliwości, jest dobrym przykładem paternalistycznego i patriarchalnego podejścia do płci, widocznego w podwójnych standardach i zróżnicowanym traktowaniu nieletnich ze względu na płeć. A. Walsh, L. Ellis, op. cit., s. 157. Polskie badania, które tego tematu dotyczą: M. Fuszara, *Rodzina w sądzie*, Zakład Socjologii Obyczajów i Prawa. Instytut Stosowanych Nauk Społecznych. Uniwersytet Warszawski, Warszawa 1994; R. Szczepanik, *Płeć jako zmienna różnicująca orzeczenia stopnia demoralizacji nieletnich dziewcząt i chłopców*, w: M. Chomczyńska-Rubacha (red.), *Role płciowe. Socjalizacja i rozwój*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej, Łódź 2006, s. 162–171.

kobiecej i męskiej oraz opis karier kryminalnych z rozróżnieniem na płęć i jej powiązania z takimi dziedzinami życia społecznego jak: rodzina, praca, wykształcenie, karalność (*gendered pathways*). Do obszarów tych zalicza się również strategie przetrwania i funkcjonowania w społeczeństwie u kobiet i mężczyzn, w kontekście płci kulturowej (*gendered lives*), które choć nie dotyczą bezpośrednio przestępczych zachowań, są zdaniem feministycznych autorek niezbędne, by zrozumieć zróżnicowany udział kobiet i mężczyzn w przestępczości²⁹.

Interesującym obszarem, również w pewnym sensie związanym z porównywaniem kobiet i mężczyzn (kobiecości i męskości), choć przede wszystkim wynikającym z założenia, że płęć może być tak samo przydatna do analizy zachowań przestępczych kobiet (co z feministycznego punktu widzenia jest oczywiste), jak i mężczyzn, jest analiza przestępczej aktywności pod kątem odgrywania płci (*doing gender*)³⁰. U podłoża tego obszaru leży odwrócenie najczęściej stawianego przy badaniu przestępczości kobiet pytania. Nie chodzi już tylko o to, by dowiedzieć się, dlaczego kobiety popełniają mniej przestępstw od mężczyzn, ale również o sprawdzenie, dlaczego mężczyźni popełniają ich więcej od kobiet³¹. Przepięstwo należałoby w takim rozumieniu analizować jako formę ekspresji tego, co męskie i kobiece. Nie byłoby ono więc tylko wyrazem indywidualnych uwarunkowań, ale również, a może nawet przede wszystkim, efektem społecznych definicji płci – kobiecości i męskości.

Kolejnym, istotnym segmentem wiedzy kryminologicznej poddanym feministycznym badaniom i refleksjom, również związanym z analizami porównawczymi dotyczącymi kobiet i mężczyzn, jest sposób ich traktowania przez wymiar sprawiedliwości. Jest to obszar o dużym dorobku empirycznym, pełnym różnych opinii i wzajemnie wykluczających się wyników badań. Warto w tym miejscu przytoczyć opinię C. Smart, której zdaniem nie sposób zrozumieć podejścia wymiaru sprawiedliwości do kobiet bez wiedzy na temat nieformalnej kontroli sprawowanej wobec kobiet przez społeczeństwo odnośnie do pełnionych przez nie ról społecznych. Z feministycznych analiz socjologicznych wynika, że oczekiwania dotyczące

²⁹ Są to najczęściej przytaczane obszary feministycznych analiz w kryminologii. Przytacza je m.in. A.V. D'Unger, op. cit., s. 559; Ciekawą analizę tego, jak kategoria gender była traktowana przez autorki i autorów we współczesnych badaniach kryminologicznych (czy tylko jako zmienna korelacyjna, czy zmienna pozwalająca opisać różnice w obrazie przestępczości kobiet i mężczyzn), przeprowadzili S.F. Sharp i K. Hefley. S.F. Sharp, K. Hefley, *This is a man world... or least thats how looks in the journals*, „Critical Criminology” 2007, nr 15.

³⁰ T. Newburn, op. cit., s. 309; L. Gelsthorpe, *Feminism...*, s. 118. J. Flavin, op. cit., s. 276; M. Chesny-Lind, *Patriarchy, crime and justice*, „Feminist Criminology” 2006, nr 1, s. 8; P. Rock, *Sociological theories of crime*, w: M. Maguire, R. Morgan, R. Reiner, *The Oxford Handbook...*, 2007, s. 74; A.V. D'Unger, op. cit., s. 564. C. Renzetti, op. cit., s. 51.

³¹ L. Gelsthorpe, *Feminism...*, s. 128.

zachowania się zgodnie ze wzorami płciowymi nie są równomiernie rozłożone na kobiety i mężczyzn³².

Pola badawcze związane z porównywaniem kobiet i mężczyzn spotkały się z dużą dozą krytyki feministycznych autorów. Wynikała ona z przekonania, że tak uprawiana kryminologia jest powieleniem dotychczasowych badań, w których za normę uznaje się mężczyznę, nadal będącym przez to w centrum zainteresowania kryminologii³³. Można mówić o pojawieniu się refleksji typowo feministycznej, która już nie tylko dążyła do uzupełnienia wiedzy kryminologicznej o informacje na temat kobiet, ale która zaczęła kobiety stawiać w centrum zainteresowania kryminologii, co zostało przez Harding określone jako feministyczny punkt widzenia.

Pozostałe obszary wskazywane w publikacjach z kręgu kryminologii feministycznej ściśle wiążą się z trzecią fazą wyróżnioną przez S. Harding – feministycznym postmodernizmem. Zalicza się do nich dyskusje na temat epistemologicznych i metodologicznych ram kryminologii³⁴ oraz dekonstrukcję i rekonstrukcję kluczowych pojęć w kryminologicznej terminologii, takich jak: kobieta i mężczyzna, kobiecość i męskość, przestępstwo, kara, sprawiedliwość, które z założenia powinny wpłynąć na rozwój teorii kryminologicznych dotyczących relacji pomiędzy płcią a przestępstwem i kryminologią³⁵.

Nie sposób nie zauważyć, że część z tych obszarów oraz pytań stawianych w ramach refleksji feministycznej nie jest nowa. O ich innowacyjnym potencjale świadczy podejście do płci i przedstawianie jej nie jako zmiennej biologicznej, ale przede wszystkim w kategoriach społeczno-kulturowych.

Zwrócenie uwagi na społeczno-kulturową treść płci w ramach kryminologii feministycznej jest odejściem od pozytywistycznego myślenia, w którym co prawda płęć pojawiała się od samego początku istnienia nauk o przestępczości, ale ujmowana była przede wszystkim w kategoriach biologicznych. Uwzględnianie płci w badaniach kryminologicznych nie jest więc wynalazkiem kryminologii feministycznej. O płci pisał już, skupiając się na różnicach między kobietami a mężczyznami, C. Lombroso, a w Polsce jednym z pierwszych, który zajmował się kryminologią kobiet był choćby R. Piotrowski czy D. Grzywo-Dąbrowski³⁶. Tym, co różni

³² Ibidem, s. 119.

³³ Sceptycznie na temat uzupełniania wiedzy o kobietach za pomocą tradycyjnych metod kryminologicznych, jako opracowanych przez mężczyzn dla mężczyzn, wypowiada się Leonard. T. Newburn, op. cit., s. 308.

³⁴ L. Gelsthorpe, *Feminism...*, s. 118.

³⁵ F. Heidensohn, M. Silvestri, op. cit., s. 508. O przestępczości i przestępstwie jako pojęciach stworzonych z męskiej perspektywy wspominają R. Watts, J. Bessaant, R. Hill, op. cit., s. 87.

³⁶ R. Piotrowski, *Kryminologia kobiety*, Kraków 1985; M. Grzywo-Dąbrowska, W. Grzywo-Dąbrowski, *Trucicielki*, „Czasopismo Sądowo-Lekarskie” 1939, z. 2.

kryminologię feministyczną i pozytywistyczną, jest podejście do zmiennej płci, co widać zarówno na poziomie założeń poznawczych, jak i metodologicznych. Ujmowanie płci w jej społeczno-kulturowych wymiarach jest kluczowe w feministycznym myśleniu o przestępczości³⁷.

5. Podziały (w) kryminologii

Przez okres kilkudziesięciu lat istnienia kryminologii feministycznej doszło do jej wewnętrznego zróżnicowania. Podziały, jakie w niej powstały, niewątpliwie były inspirowane tym, co działo się w perspektywie feministycznej w naukach społecznych, jak i feminizmie tak w ogóle. Wspólne dla poszczególnych kierunków myślenia feministycznego jest postrzeganie płci jako centralnego (choć czasami obok innych zmiennych) pojęcia wpływającego na kształt społeczeństwa, w którym mamy do czynienia z nierównością i dysproporcją płci w różnych dziedzinach życia społecznego. Różni je natomiast przekonanie o przyczynach wspomnianych nierówności i dysproporcji.

Lista odmian kryminologii feministycznej jest różna w zależności od publikacji. Dążąc do podsumowania w tym zakresie, poniżej przedstawiam wykaz możliwych odmian myślenia feministycznego w kryminologii, który powstał na bazie dostępnych mi opracowań kryminologicznych. Na ich podstawie można mówić o kryminologii feministycznej w wersji: liberalnej, marksistowskiej i socjalistycznej, radykalnej, kulturowej, czarnej, wielokulturowej i wielorasowej, psychoanalitycznej, epistemologicznej oraz postmodernistycznej.

Liberalna kryminologia feministyczna wywodzi się z postulatów równości kobiet w społeczeństwie, równym dostępie do pracy i edukacji, równości praw i obowiązków rodzinnych. Jej przedstawicielki i przedstawiciele zajmują się między innymi badaniem zjawiska dyskryminacji w wymiarze sprawiedliwości, dotyczącym sprawców, świadków i ofiar³⁸. Zwracają uwagę na funkcjonowanie kobiet i mężczyzn w warunkach izolacji penitencjarnej, różnicach pomiędzy nimi, będących często wynikiem odmiennej socjalizacji chłopców i dziewcząt³⁹. Przedmiotem zainteresowania liberalnego feminizmu w kryminologii jest także procentowy udział kobiet pracujących w strukturach wymiaru sprawiedliwości. Krytycy tego nurtu zwracają uwagę na to, że walka o równość może przybierać paradoksalne formy, jak traktowanie kobiet i mężczyzn w taki sam sposób, a więc także osadzanie ich

³⁷ J.B. Helfgott, op. cit., s. 71.

³⁸ K.S. Williams, *Feminist theories, Textbook on Criminology*, Oxford 2004, s. 480–481.

³⁹ A.V. D'Unger, op. cit., s. 562.

na takich samych warunkach w zakładach penitencjarnych, co określane jest jako „mszcząca się równość”⁴⁰.

Kryminologia feministyczna czerpiąca z koncepcji marksistowskich i socjalistycznych powstała na podstawie analizy wpływu kapitalizmu i patriarchalnej struktury na przestępczość i pozycję kobiety. Z analizy tej wynika, że kobieta podlega stałej opresji ze strony kapitalizmu, i mężczyzny, który w tej ekonomicznej strukturze ma zapewnioną dominującą pozycję⁴¹. Przynależność do określonej klasy społecznej determinuje zachowania przestępcze. Socjalistyczny feminizm wskazuje na szczególną strukturę rodziny, w której kobieta podlega stałej opresji i kontroli. Efektem tej nieformalnej kontroli jest odmienne, surowsze traktowanie kobiet w ramach kontroli formalnej⁴². Interakcje między klasą a płcią wyznacza organizacja społeczeństwa. Ona też decyduje o strukturze popełnionych przestępstw. Mężczyźni mają władzę i z tego powodu mają więcej prawnych i pozaprawnych możliwości popełniania przestępstw⁴³.

Radykalna wersja kryminologii feministycznej wyrasta przede wszystkim z przekonania o nierównomiernie rozłożonej władzy pomiędzy mężczyznami a kobietami w społeczeństwie, co jest charakterystyczne dla patriarchalnych społeczeństw. Mężczyźni są wyposażeni w niepodzielną władzę nad kobietami, które stają się niejednokrotnie ofiarami przemocy z ich strony⁴⁴.

Epistemologiczna odmiana myślenia feministycznego w kryminologii, o której wspomina L. Gelsthorpe, czerpiąc z filozoficznego dorobku feminizmu, opiera się na założeniu, że opresja kobiet jest wynikiem męskiej interpretacji jej pozycji w społeczeństwie. Kobiety są postrzegane jako „inne”, przez mężczyzn, którzy posiadają wolną, niezależną tożsamość: „my”⁴⁵.

Feminizm postmodernistyczny inspirowane do pytań o podstawowe pojęcia, takie jak „kobieta” czy „mężczyzna”, wskazując, że relacja opozycji, jaka między nimi zachodzi, jest niepotrzebna. W jego ramach, neguje się także inne przedstawiane dualistycznie pojęcia, takie jak kobiecość/męskość, obiektywizm/subiektywizm. Wiedza czy to mężczyźni, czy kobiety, nie jest uniwersalna i wynika z indywidualnego punktu widzenia⁴⁶.

Psychoanalityczna wersja perspektywy feministycznej w kryminologii daje teoretyczne narzędzia do analizy norm płciowych, które są w odmienny sposób

⁴⁰ J. Flavin, op. cit., s. 280.

⁴¹ K.S. Williams, op. cit., s. 481.

⁴² A.V. D’Unger, op. cit., s. 562.

⁴³ C. Renzetti, op. cit., s. 43.

⁴⁴ Ibidem, s. 39.

⁴⁵ L. Gelsthorpe, *Feminism...*, s. 114.

⁴⁶ Ibidem, s. 115.

internalizowane przez kobiety i mężczyzn w ramach socjalizacji, tworząc w ten sposób stałe elementy osobowości⁴⁷.

Czarna kryminologia feministyczna (określana w literaturze jako BFC) zajmuje się badaniem nierówności, biorąc pod uwagę doświadczenia czarnych kobiet i kładąc nacisk na czynniki powodujące niższą pozycję (rasa, płeć, klasa społeczna). Jest odpowiedzią na zarzuty, że feminizm to ideologia białych kobiet z klasy średniej. Analizowane są różne doświadczenia czarnych kobiet z wielu punktów widzenia: sprawczynie, ofiary, ale także żony sprawców i ofiar. Istotne są też inne czynniki, takie jak: seksualność, wiek, możliwości fizyczne⁴⁸.

Wielokulturowy kierunek myślenia feministycznego w kryminologii jest zbudowany na przekonaniu, że nie można mówić o kobietach, w tym przestępczyniach, jako o hegemonicznych grupach, oraz że nie ma jednej konwencjonalnej definicji kobiecości i męskości. Analiza przestępczości powinna uwzględniać, w jaki sposób przestępca odgrywają swoją rolę w powiązaniu z innymi cechami, takimi jak rasa i klasa społeczna, oraz czy i w jakim zakresie role płciowe mają znaczenia we wchodzeniu na ścieżkę przestępstwa⁴⁹.

Feminizm kulturowy to wersja myślenia feministycznego, która choć wspomniana kilkakrotnie, nie ma większego przełożenia na badania kryminologiczne. Wyrasta ona z krytycznego podejścia do porównywania kobiet do mężczyzn pod kątem tego, czy i w jakim zakresie mają one te same cechy i te same możliwości. Rezygnując z tych porównań, zajmuje się kobiecą kulturą i zdolnościami społecznymi. Podkreśla pozytywne cechy kobiet jako wkład w rozwój społeczeństwa. Przeciwstawia zdolność kobiet do zajmowania się innymi ludźmi i ich cechy społeczne – egoistycznemu, żądnemu władzy nastawieniu mężczyzn⁵⁰.

6. Status kryminologii feministycznej w naukach społecznych

Nie ma łatwej odpowiedzi na pytanie o status naukowy kryminologii feministycznej. Znalezienie jej utrudnia fakt, że w literaturze można spotkać się z różnymi możliwościami umiejscowienia myślenia feministycznego w naukach kryminologicznych. Nie sprzyja jej również jeden z postulatów feministycznych, by zerwać z dotychczasowym, tradycyjnym, a więc andropocentrycznym sposobem uprawiania nauki i jej

⁴⁷ Ibidem, s. 114.

⁴⁸ H. Potter, *An argument for black feminist criminology*, „Feminist Criminology” 2006, nr 2; C. Renzetti, op. cit., s. 65.

⁴⁹ A.V. D’Unger, op. cit., s. 563.

⁵⁰ D. Woźniakowska-Fajst, op. cit., s. 146.

kategoryzacji⁵¹. W moim przekonaniu jest to jednak pytanie warte uwagi, gdyż może pozwolić nie tylko na uchwycenie ostatecznego kształtu i definicji kryminologii feministycznej, ale także na przewidywania co do jej przyszłości. Jest ono również interesującym przykładem tego, jak zróżnicowane jest podejście do perspektywy feministycznej w kryminologii. Może być więc ono swoistym wskaźnikiem znaczenia, jakie jej nadajemy oraz oczekiwań, jakie przed nią stawiamy.

Na podstawie dostępnej literatury kryminologicznej można zauważyć, że istnieją trzy wersje statusu kryminologii feministycznej: (1) odmiana wybranej koncepcji kryminologicznej; (2) jedna z głównych koncepcji i perspektyw oraz (3) paradygmat.

Pierwsza wersja występuje przykładowo w trzech anglojęzycznych podręcznikach kryminologii z lat dwutysięcznych. W podręczniku z 2007 r. wydanego w Oxfordzie, kryminologia feministyczna przedstawiana jest jako jedno z możliwych rozwinięć teorii kontroli⁵². W innym przypadku (książka autorstwa E. Walsh i L. Ellis z 2007) kryminologia feministyczna jest jedną z teorii krytycznych, a w publikacji *Criminal Behaviour* z 2008 r. opisana jest jako jedna z teoretycznych możliwości wyjaśniania przestępczości w ramach koncepcji strukturalnych, nawiązujących do teorii krytycznych i marksistowskich⁵³. Przykładem ujmowania kryminologii feministycznej jako odrębnej koncepcji kryminologicznych jest kanadyjski podręcznik T. Newburna z 2007 r., w którym autor przedstawia ją w gronie jedenastu innych głównych perspektyw teoretycznych w kryminologii: klasycznej i pozytywistycznej, teorii strukturalnych, teorii naznaczania społecznego, teorii kontroli, teorii krytycznych i radykalnych⁵⁴.

O tym, że kryminologia feministyczna jest alternatywnym paradygmatem w kryminologii, przekonana jest jedna z kluczowych autorek feministycznych w kryminologii – M. Chesney-Lind. W przygotowanym wspólnie z M. Morash artykule z 2013 r. wyraża opinię, że kryminologia feministyczna nie powinna być postrzegana jako jedna z możliwości w ramach teorii krytycznych, gdyż płęć nie występuje w centrum ich najważniejszych pojęć⁵⁵. Podobnego zdania jest autorka pierwszej książkowej monografii na temat kryminologii feministycznej, Claire Renzetti, która definiuje kryminologię feministyczną jako paradygmat (będzie jeszcze o tym mowa)⁵⁶.

⁵¹ E. Pakszys, *Płęć a rozwój nauki. Problemy epistemologii feministycznej*, w: J. Mikulska, E. Pakszys (red.), *Studia kobiece z psychologii, filozofii i historii*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1995, s. 86.

⁵² P. Rock, op. cit., s. 49–52.

⁵³ A. Walsh, L. Ellis, op. cit., s. 153–160.

⁵⁴ T. Newburn, op. cit., s. 300–316.

⁵⁵ M. Chesney-Lind, M. Morash, op. cit., s. 288.

⁵⁶ C. Renzetti, op. cit., s. 13.

Próbując odpowiedzieć na pytanie, czy kryminologia feministyczna jest tylko jedną z wielu możliwych perspektyw i koncepcji kryminologicznych, czy aż nowym paradygmatem w kryminologii, warto przyrzeć się samemu pojęciu paradygmatu. T. Kuhn, autor koncepcji paradygmatu w kontekście rewolucji naukowych, definiował paradygmat jako pewien akceptowany wzorzec praktyki naukowej, z którego wyłania się zwarta tradycja badań naukowych. To również powszechnie uznawane osiągnięcia naukowe, które w pewnym czasie dostarczają badaczom problemów badawczych i metod ich rozwiązywania⁵⁷.

Przydatnym źródłem wiedzy na temat tego, w jaki sposób można skorzystać z pojęcia paradygmatu na gruncie kryminologii jest polski podręcznik kryminologii, w którym autorzy poprzedzają przedstawienie trzech paradygmatów kryminologicznych (pozytywistyczny, klasyczny i neoklasyczny oraz antynaturalistyczny) definicją paradygmatu według T. Kuhna⁵⁸. Przytaczając definicję paradygmatu jako wzorca pracy badawczej opartej na wyraźnych założeniach pojęciowych, metodologicznych i metafizycznych, autorzy wskazują, jakie mogą być cechy różnicujące poszczególne paradygmaty w kryminologii: postulowane zasady postępowania badawczego, poglądy na temat uwarunkowań ludzkiego zachowania oraz przyjmowane wizje społeczeństwa⁵⁹. Można więc przyjąć, że warunkami uznania wybranego kierunku myślenia teoretycznego w kryminologii za paradygmat jest uwzględnianie w nim odrębnych i w pewnym sensie wyjątkowych – bo odróżniających od innych paradygmatów – założeń metodologicznych, przyjmowanych koncepcji człowieka i przyczyn jego zachowania oraz wizji społeczeństwa.

Posiadając informacje na temat tego, jakie warunki powinna spełniać kryminologia feministyczna, aby można ją było dopisać do listy paradygmatów kryminologicznych, zastanowiłam się w pierwszej kolejności, czy i na ile można umieścić myślenie feministyczne w ramach paradygmatów, które są uznawane do tej pory. Sięgając zarówno do pozytywistycznego nurtu, klasycznego, jak i antynaturalistycznego, nie sposób nie zauważyć, że w każdym z nich można dostrzec pewne wspólne z kryminologią feministyczną elementy. Nie można jednak moim zdaniem przyjąć, by którakolwiek z koncepcji wchodzących w skład trzech paradygmatów kryminologicznych była na tyle bliska teoretycznym i metodologicznym założeniom kryminologii feministycznej, by była w stanie wchłonąć myślenie feministyczne. Choć kryminologii feministycznej najbliższą jest do paradygmatu antynaturalistycznego, szczególnie do kryminologii kulturowej, trudno zignorować fakt, jak niewiele

⁵⁷ T. Kuhn, *Struktura rewolucji naukowych*, tłum. J. Nowotnik, Fundacja Aletheia, Warszawa 2001.

⁵⁸ A. Gaberle, J. Błachut, K. Krajewski, *Kryminologia*, Wydawnictwo Arche, Kraków 2007, s. 41.

⁵⁹ Ibidem, s. 55.

w nim miejsca zajmuje płeć, która jest przecież kluczową kategorią analityczną feministycznego myślenia w kryminologii⁶⁰.

Gdyby przyjąć, że kryminologia feministyczna wykracza poza istniejące obecnie paradygmaty w kryminologii, należałoby się zastanowić, jaki kształt obrałyby wskazane powyżej jej cechy deskryptywne jako paradygmatu. Analogicznie do opisu trzech głównych paradygmatów w kryminologii, kryminologia feministyczna byłaby paradygmatem posługującym się metodologią nauk feministycznych, w którym najważniejszą kategorią analityczną opisującą ludzkie zachowanie (w tym przestępcze) jest płeć w rozumieniu społeczno-kulturowym, przyjmującym wizję społeczeństwa patriarchalnego.

Postulaty metodologiczne oraz najważniejsze pojęcia budujące wizję człowieka i społeczeństwa w kryminologii feministycznej wyraźnie wyodrębniają ją – moim zdaniem – od pozostałych trzech sposobów uprawiania nauki o przestępczości. Pomimo wielu różnic pomiędzy poszczególnymi odmianami kryminologii feministycznej, wspólne dla jej badaczek i badaczy jest przekonanie o kluczowym znaczeniu płci w rozumieniu społeczno-kulturowym, która organizując życie społeczne kobiet i mężczyzn, wpływa również na zjawiska przestępczości i wiktymizacji. W żadnym innym paradygmacie płeć nie jest tak wyraźnie brana pod uwagę oraz w żadnym z nich nie poddaje się jej tak licznym refleksjom teoretycznym pozwalającym na postrzeganie jej w kategoriach społeczno-kulturowych (nawet jeśli przyjmemy, że pewien potencjał w tym zakresie posiada kryminologia kulturowa lub radykalna).

Również zasady postępowania badawczego, poprzez położenie szczególnego nacisku na potrzebę uwzględniania wyników badań w budowaniu lepszego, opartego na równości i braku dyskryminacji społeczeństwa, umiejscawia myślenia feministyczne w kryminologii poza granice istniejących paradygmatów.

Rozstrzygając kwestię, czy kryminologia feministyczna jest paradygmatem, można ponownie sięgnąć do ustaleń T. Kuhna, który zajmował się problematyką rewolucji naukowych w naukach humanistycznych. Jego zdaniem paradygmat uzyskuje swój status dzięki temu, że okazuje się on bardziej skuteczny od innych paradygmatów w rozwiązywaniu problemów uznanych przez określonych badaczy za nierozwiązane i istotne⁶¹. W takim ujęciu kryminologia feministyczna, poszukująca adekwatnej wiedzy na temat płci, dotychczas ignorowanej w kryminologii (i przez to nie pozwalającej na udzielenie odpowiedzi na wiele kryminologicznych pytań, w tym zwłaszcza o różnice pomiędzy przestępczością kobiet i mężczyzn), ma w sobie potencjał, który w przyszłości może pozwolić na uzyskanie przez nią statusu paradygmatu alternatywnego do dotychczasowych.

⁶⁰ A. Burgess-Proctor, *Intersections of race, class, gender, and crime*, „Feminist Criminology” 2006, nr 1, s. 30.

⁶¹ T. Kuhn, op. cit., rozdz. III, pkt 2.

Pytanie o status kryminologii feministycznej pozostaje nadal otwarte (jak i sama kwestia, czy należy je stawiać). Jak wskazują powyższe przykłady z literatury kryminologicznej, są różne próby umiejscowienia myślenia feministycznego w kryminologii. Wpisanie kryminologii feministycznej w dotychczasowy dorobek wiedzy kryminologicznej powinno być, moim zdaniem, czymś więcej niż tylko uporządkowaniem tego dorobku. Może być szansą na pogłębienie dyskusji na temat jej możliwości opisowych i wyjaśniających. Dyskusji, w której duże znaczenie ma również to, jaka przyszłość czeka kryminologię feministyczną.

7. Przyszłość kryminologii feministycznej

Tak jak różne jest podejście w literaturze do statusu kryminologii feministycznej, tak również różne są wizje jej przyszłości. Niewątpliwie jedno wynika z drugiego. Bagatelizowanie i minimalizowanie roli, jaką odegrało myślenie feministyczne w kryminologii do tej pory, wiąże się jednocześnie z pesymistyczną wizją możliwości wyjaśniania przez nią przestępczości w przyszłości. Z kolei postrzeganie jej jako alternatywy dla pozytywistycznej, klasycznej i antynaturalistycznej kryminologii, łączy się w literaturze z wieloma oczekiwaniami, jakie są przed nią stawiane i których spełnienie jest oczekiwane i spodziewane.

Przykładami pesymistycznej wizji przyszłości dla kryminologii feministycznej są opinie A. Campbell, której zdaniem kryminologów o poglądach feministycznych mają tendencję do kreowania przestępczyń na bohaterki lub do robienia z nich ofiar, co nie może wnieść zbyt wiele w rzeczywistych staraniach o poprawę jakości życia kobiet cierpiących biedę⁶². Podobnie krytycznie wypowiada się polska autorka Matysiak-Błaszczyk, według której teorie emancypacyjne (jako jedna z wersji kryminologii feministycznej) nie mogą być podstawą naukowego uzasadniania przestępczości kobiet. Mogą być tylko kolejnymi apelami o uznanie kobiety równej mężczyźnie, a nawet, jak ironicznie stwierdza, są próbami doszukiwania się wyższości pozycji i roli kobiety nad mężczyzną.

Sceptycznie do kryminologii feministycznej i jej możliwości wyjaśniania całej przestępczości podchodzi J. Błachut. W swoim artykule *Płeć a przestępczość* uznaje co prawda znaczenie, jakie miało dla kryminologii wprowadzenie perspektywy feministycznej, jednak nie sądzi, aby mogła być ona alternatywą dla tradycyjnie uprawianej nauki o przestępczości⁶³.

⁶² A. Campbell, *Jej niezależny umysł. Psychologia ewolucyjna kobiet*, tłum. J. Kantor-Martynuska, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2004.

⁶³ J. Błachut, *Płeć a przestępczość*, w: J. Błachut, M. Szewczyk, J. Wójcikiewicz (red.), *Nauka wobec przestępczości: księga ku czci Profesora Tadeusza Hanauska*, Wydawnictwo Instytutu Ekspertyz Sądowych, Kraków 2001, s. 162–171.

Większe możliwości w rozwoju myślenia feministycznego w kryminologii widział natomiast R. Schneider, który już w 1997 r. uważał, że pomimo krytyki i wątpliwości, jakie wywoływała feministycznie zorientowana kryminologia, jest nie tylko znaczącym uzupełnieniem tradycyjnej kryminologii, ale również będzie się pomyślnie rozwijać w przyszłości⁶⁴.

Przykładem największej nadziei pokładanej w możliwościach eksploracyjnych feministycznego kierunku w kryminologii jest wspomniana już kilkakrotnie książka Claire Renzetti⁶⁵. Widzi ona wiele nowych obszarów, w których myślenie feministyczne pozwoli zrozumieć przestępczość, jak i inne zjawiska patologiczne. Zalicza do nich m.in.: analizę programów wymiaru sprawiedliwości skierowanych do przestępców i ofiar pod względem ich zgodności ze specyfiką zróżnicowania płciowego, zbrodnie państwa (ofiary i sprawcy przestępstw wojennych, przy założeniu, że zbrodnie wojenne są także upłciowione), zaangażowanie kobiet i zróżnicowanie płciowe w terroryzmie, włączenie perspektywy feministycznej do analizy sytuacji kobiet w różnych częściach świata i ich specyficznych problemów związanych z przestępczością, takich jak handel ludźmi.

Zdaniem feministycznych badaczek i badaczy w kryminologii, przyszłość kryminologii feministycznej powinna zmierzać w kierunku łączenia płci w analizie przestępczości i doświadczeń wiktymizacyjnych z innymi cechami wpływającymi na życie kobiet i mężczyzn, takich jak rasa i klasa społeczna⁶⁶.

Powyżej przedstawione wizje przyszłości, jakie ma przed sobą kryminologia feministyczna, są w pewnym sensie pytaniem o to, co perspektywa feministyczna może zrobić dla kryminologii. Ale istnieje też pytanie odwrotne, które jest o tyle znaczące, że zostało wyraźnie sformułowane przez autorkę pierwszych pytań feministycznych w naukach o przestępczości – C. Smart: co kryminologia może zrobić dla myślenia feministycznego? Odpowiedź jej zdaniem jest na tyle pesymistyczna, że można raczej mówić o schyłku myślenia feministycznego w kryminologii na rzecz alternatywnych analiz odnoszących się do przestępczości i innych zjawisk patologicznych, które wcale z myślenia kryminologicznego nie muszą wynikać. Przykłady? Przestępstwa seksualne jako problemy analizowane na gruncie dyskusji i badań nad seksualnością. Przemoc domowa jako problem analizowany na gruncie dyskusji i nauk o rodzinie i małżeństwie. Kradzieże jako problem analizowany na

⁶⁴ H.J. Schneider, op. cit., s. 40.

⁶⁵ C. Renzetti, op. cit., s. 87–99.

⁶⁶ A. Burgess-Proctor, op. cit., s. 43. W literaturze można spotkać jeszcze dwa określenia, które zbliżone są do wielokulturowego kierunku myślenia w kryminologii feministycznej: klasa-rasa-płeć (*class-race-gender*) zaproponowana przez K. Daly oraz *intersectionality*, czyli zespół wzajemnie przenikających się cech i zmiennych, które wpływają na zachowanie człowieka, w tym popełnianie przestępstw, opisane przez C. Renzetti, op. cit., s. 65; T. Newburn, op. cit., s. 308.

gruncie ekonomicznej analizy pozycji kobiet i mężczyzn. Narkomania jako problem analizowany na gruncie dyskusji i badań nad zdrowiem. Daleko posunięty sceptycyzm C. Smart skłania ją do wyłączenia myślenia feministycznego z kryminologii i przełożenie jej na inne płaszczyzny nauk społecznych⁶⁷.

Podsumowując, można mówić o istnieniu zróżnicowanych postaw wobec kryminologii feministycznej. Można je opisać między innymi na podstawie poglądów co do jej przyszłości. Od krytycznej oceny, przez neutralne zainteresowanie, po pełną aprobatę⁶⁸. A jak jest w Polsce? Sądząc z polskiej literatury kryminologicznej na jej temat, można stwierdzić, że polska kryminologia, będąc ostrożnie zainteresowaną pójściem w kierunku feministycznym, jest na początku drogi, którą kryminologia feministyczna na Zachodzie rozpoczęła kilkadziesiąt lat temu. I nie jest jeszcze pewne, czy w ogóle z tej drogi skorzysta.

8. Definicje kryminologii feministycznej

Jak już wcześniej wspomniałam, nie ma powszechnej zgody co do tego, czym jest kryminologia feministyczna. W literaturze częściej można spotkać opinie na jej temat niż próby określenia jej desygnatów. Na trudności definicyjne wpływa również fakt, że tak jak nie ma jednego feminizmu i jednej kryminologii, tak nie ma też jednolitej kryminologii feministycznej⁶⁹. Pomimo jej dużego wewnętrznego zróżnicowania, warto jednak zastanowić się nad łączącą różne możliwości feministycznego myślenia w kryminologii definicją.

W Polsce definicje kryminologii feministycznej zostały zaproponowane między innymi przez Dagmarę Woźniakowską-Fajst⁷⁰ oraz Irenę Pospiszyl i Renatę Szczepanik⁷¹. W ich opiniach myślenie feministyczne w kryminologii odnosi się do badania wpływu płci na przestępczość i wymiar sprawiedliwości. Pozostając więc przy klasycznych obszarach eksploracji kryminologicznej, w centrum poszukiwań stawiana jest płeć. Co warte podkreślenia, jest to płeć różnych aktorów związanych z przestępczością, sprawców, ofiar, pracowników wymiaru sprawiedliwości oraz jest to płeć ujmowana nie w kategoriach biologicznych lecz społeczno-kulturowych. Zdaniem innej polskiej autorki, M. Leśniak, kryminologia feministyczna to przede

⁶⁷ C. Smart, op. cit., s. 15 i 47.

⁶⁸ F. Heidensohn, M. Silvestri, op. cit., s. 507. Najczęściej przytaczanym zarzutem wobec kryminologii feministycznej jest jej ideologiczne zaangażowanie, co zdaniem J. Flavin może wpływać na ignorowanie jej wpływu na rozwój teorii i badań kryminologicznych – J. Flavin, op. cit., s. 271.

⁶⁹ A.V. D'Unger, op. cit., s. 559.

⁷⁰ D. Woźniakowska-Fajst, op. cit., s. 142.

⁷¹ I. Pospiszyl, R. Szczepanik (red.), *Zachowania dewiacyjne dziewcząt i kobiet*, Wyższa Szkoła Humanistyczno-Ekonomiczna, Łódź 2007.

wszystkim kryminologia kobiet – ofiar przestępstwa, co moim zdaniem jest wyraźnym zawężeniem zakresu poszukiwań nowej dziedziny, które rzadko można przy tym spotkać w literaturze anglojęzycznej.

W literaturze anglojęzycznej nie ma zbyt wiele prób definiowania kryminologii feministycznej. Jest ona opisywana albo za pomocą założeń teoretycznych, albo na podstawie podejmowanych działań badawczych, zwłaszcza leżących u jej początków, takich jak weryfikacja teorii kryminologicznych. Chciałabym w związku z tym zwrócić szczególną uwagę na wyjątkową na tle pozostałej literatury oraz przekonującą moim zdaniem definicję zaproponowaną przez C. Renzetti, która podjęła próbę uchwycenia w definicji najważniejszych cech wyróżniających ją z innych dziedzin kryminologii. Definicja ta uwzględnia również opisane przeze mnie elementy: założenia teoretyczne, metodologiczne, najważniejsze obszary badań oraz odpowiada na pytanie o jej status i przyszłość.

Kryminologia feministyczna jest paradygmatem, w którego badaniach i wyjaśnianiu przestępczości oraz doświadczeń wiktymizacyjnych, jak i instytucjonalnej odpowiedzi na nie jako fundamentalnie upłciowionych, podkreśla się znaczenie wykorzystania wiedzy na temat tych zagadnień w kreowaniu takiej polityki społecznej, która poprzez łagodzenie opresji, przyczyni się do budowania równych relacji i struktur społecznych⁷².

Definicja ta jest moim zdaniem interesującym podsumowaniem dotychczasowego dorobku kryminologii feministycznej. Jej najważniejszymi elementami są: upłciowienie, opresja i równość. Są to pojęcia, które wywodząc się z dyskursu feministycznego, zostały wpisane w tematykę kryminologiczną dotyczącą – w dość klasycznym ujęciu – przestępstw i ich ofiar oraz wymiaru sprawiedliwości. Nie bez znaczenia jest również zwrócenie uwagi na przyczynę zajmowania się zagadnieniami kryminologicznymi i wiktymologicznymi, którą według C. Renzetti jest polityka społeczna zmierzająca do równości w społeczeństwie. Aby kryminologia mogła mieć taki cel, do jej założeń należeć musi przekonanie o braku równości oraz opresji jednych wobec drugich. Połączenie tego z płcią, jest klasycznym wręcz odwołaniem się do założeń epistemologii feministycznej. Przypisanie zaś badaniom i wyjaśnianiu upłciowionej przestępczości potencjału zmiany rzeczywistości jest silnym nawiązaniem do feministycznej metodologii, w której wszelkie próby badania świata empirycznego są podejmowane po to by ten świat zmieniać⁷³.

⁷² C. Renzetti, op. cit., s. 13.

⁷³ E. Górnikowska-Zwolak, *Mysł feministyczna jak nurt rozważań w pedagogice społecznej*, Wydawnictwo Górnośląskiej Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Kardynała Augusta Hlonda, Mysłowice 2006, s. 232; E. Gontarczyk, *Rozwój studiów feministycznych...*, s. 64; J. Flavin, op. cit., s. 280.

9. Kilka uwag na zakończenie

Kryminologię feministyczną można scharakteryzować na wiele sposobów. Jest wiele tego przykładów w literaturze, zarówno w polskiej, jak i anglojęzycznej. Autorki i autorzy opisujący myślenie feministyczne w kryminologii w różnym stopniu poświęcają uwagę zagadnieniom, za pomocą których można tę charakterystykę stworzyć. Nie inaczej jest również w przypadku niniejszego artykułu. W ogromie informacji, jakie można zgromadzić na temat kryminologii feministycznej, przy świadomości, że to, co dostępne w Polsce, jest zaledwie promilem bogatej literatury zagranicznej, wybrałam te elementy, które moim zdaniem dają szansę na uchwycenie tego, czym kryminologia feministyczna jest. Założenia teoretyczne i metodologiczne, przykładowe obszary badawcze, odmiany, status i przyszłość, tworzą wspólną ramę, w której zawarty jest obraz kryminologii feministycznej.

Kryminologia feministyczna jest w moim odczuciu interesującą i wartą uwagi (choć również wzbudzającą wątpliwości) alternatywą dla tradycyjnego badania przestępczości. Przy zachowaniu przez nią założeń teoretycznych i metodologicznych perspektywy feministycznej, jest obiecującym sposobem uchwycenia złożonego zjawiska przestępczości, w których zagadka płci (jak i wiele innych) nie została jak do tej pory rozwiązana.